

UDK 331.105.44 (497.15) "1935/1941"

Tomislav Išek

»HRVATSKI RADNIČKI SAVEZ« — RADNIČKO-
-SINDIKALNA ORGANIZACIJA »HRVATSKOG
NARODNOG POKRETA« NA TLU BOSNE I
HERCEGOVINE OD 1935. DO 1941. GODINE

Slično kao i u slučaju političke (izborne) organizacije hrvatskog naroda (HSS), gospodarske (»Gospodarske sloge« — GS) ili prosvjetne (»Seljačke sloge« — SS) i njegova radničko-sindikalna organizacija Hrvatski radnički savez (HRS) osnovana je vrlo rano i do svoje posljednje obnove 1935. godine prošla je više faza razvoja.

Pretpostavka praćenja, objašnjenja i razumijevanja oblika i suštine djelovanja HRS-ovih organizacija na tlu Bosne i Hercegovine, kao satavnog dijela hrvatskog narodnog pokreta (HNP-a) od vremena obnove političkog života u zemlji, tj. od sredine 1935, akceptiranje je stavova osnivača Hrvatske pučke seljačke stranke o mjestu i ulozi radništva i odnosima sa seljaštvom. Njihovi će nasljednici, naime, svoju djelantost u periodu organizacionog širenja pokreta baštiniti upravo na tim vizijama.

Od početnih razmatranja ciljeva Hrvatske (pučke-republikanske) seljačke stranke H(P—R)SS kod njenih osnivača bilo je permanentno prisutno opredjeljenje da se iz opšte društvene i privredne krize hrvatsko društvo može izvući pod uslovom da stvara i stvori takvu državu i uređenje u kojim će, na tekovinama seljačke kultu-

re života, sve biti podređeno interesima većine, tj. seljaštva.¹⁾ Iz procjene prevage seljaštva nad radništvom (brojčane, ekonomske i dr.) u nacionalnim i internacionalnim razmjerama proizašao je i metod djelovtnja H(P—R)SS. A. Radić je zarana zastupao tezu »da je ideja Seljačke stranke — mirna evolucija i dizanje općeg kulturno-ekonomskog nivoa naroda, a ne buna«²⁾. Odluka da se zagovara ovaj metod djelovanja proizilazila je iz Antunovog poimanja seljaštva i radništva kao »naroda«, a ne »staleža«. Opređjeljenje braće Radić za »narodnu hrvatsku slogu«, a »proti klasne borbe« njihovi su sljedbenici zagovartli permanentno i dosljedno. Ako nisu bili »proti radnika«, ideolozi i organizatori HPSS nisu ni načelno, ni konkretno, kao i njihovi nasljednici nikad bili za saradnju sa socijalistima ili komunistima.

Stjepan Radić, kao prokušani organizator, u svemu je slijedio ideologa hrvatskog seljaštva, starijeg brata Antuna. Bez obzira na to što među radnike Stjepan nije često zalazio,³⁾ ipak, nije potcjenjivao značaj »radništva« u borbi za ostvarenje programa stranke i pokreta koji je vodio. Na samo njemu svojstven način zalagao se za simbiozu seljaštva i radništva : »Radnici su prenamagali, seljaci prepolagani. Seljaci su kao tijesto, a radnici kao kvasac. Šta će ti puno konito tijesta, a nemaš kvasca?«⁴⁾ Najbitnije za razumijevanje krajnjeg cilja aktivnosti za koji se opredijelio S. Radić, a njegovi nasljednici akceptirali, bio je odnos faktora koji su bili u igri za njegovo ostvarenje. Politički program HSS, sveden na ostvarenje »nacionalne suverenosti i socijalne jednakosti«, tj. slobodne, nezavisne hrvatske države na temeljima seljačke kulture, u kojoj će egzistencijalni interesi svih biti podređeni seljaštvu kao najbrojnijem i »najzdravijem« (etički, moralno, kulturno) dijelu hrvatskog naroda, kome treba da pristupe svi ostali (radnici, poslodavci, inteligencija) e apriorno je određivao njihovo mjesto, ulogu i metod djelovanja.

U vrijeme osnivanja HRS-a S. Radić je bio uvjeren da »naši radnici vide i znadu organizirana seljačka većina podpuno prihvaća i priznaje i radničko pravo«. Smatrao je da »niti najumniji radnički prvaci nisu do sada pronašli, u čemu je sadržano to radničko pravo«. Ni sam ne dajući odgovor, on je ubijeđen da je to radničko pitanje »još više mučeničko ili patničko, nego li seljačko«, da su

¹⁾ Vid. T. Išek, *Djelatnost HSS u BiH do zavođenja diktature*. Sarajevo, 1981, odjelci 2. 1. do 2. 3.

²⁾ Dr. Božidar Murgić, *Život, rad i misli Dr. Ante Radića*. Zagreb 1937, svezak II, str. 96.

³⁾ Predavanje na Sušaku (24. 7. 1926) je »u svemu« njegovo do tada »treće predavanje među radnicima«. *Božićnica za 1927*, str. 66.

⁴⁾ Indirektno se zalagao za osmosatno radno vrijeme, negativno određivao prema kapitalistima, protiv zaštitnih carina, bezrezervno je ukazivao na značaj radništva uopšte tvrđnjom: »trebali smo i trebamo tu snagu... jer radništvo ima i te kako važnu svoju Internacionalu«, ib, 64.

za rješavanje potrebni »najprije pravedna duša.. bistar um.. velika imovinska snaga.. absolutna ili natpolovična većina u narodu i.. neslomiva organizacija«. Pošto je, po njemu, sve te preduvjete imala HRSS, ona je, »prema zahtjevima, željama i predlozima hrvatskoga radništva uz seljačko pravo«, bila u stanju da kao »niko drugi« oživotvori i »radničko«. ⁵⁾ U redovima HSS broj radnika bio je neznan. ⁶⁾ Ne prihvatajući »političku borbu kako je vode gospoda i radnici«, istovremeno odričući »staleški« (klasni) karakter stranci, branio je tezu o »seljačtvu i radničtvu« kao narodu. ⁷⁾

U HSS od osnivanja, pa, zatim, kroz cijeli period djelovanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslaviji, naročito od strane njenih prvaka, ispoljavalo se antisocijalističko i antikomunističko raspoloženje i opredjeljenje. ⁸⁾ Ta karakteristika HSS je nezaobilazna za objašnjenje i poimanje njene djelatnosti na planu okupljanja radnika u HSS, tj. organizacione izgradnje i dogradnje HNP-a. S. Radić se pitao i istovremeno odgovarao: »Pa zašto da seljak traži diktaturu, kad može, doduše teško, ali sigurno **mirnim razvojem i organizacijom** postići sve.. uz jedini uvjet, da uztraje do kraja«. ⁹⁾ (spac. u tekstu, podvukao T. I.). Iz straha da bi nakon revolucije, zajedno sa svojim vodstvom bilo ne samo proglašeno za predstavnike starog režima, nego i strijeljano, S. Radić je kao amanet svima koji su slijedili program izrekao gotovo zavjetnu misao da »zato seljačtvo mora nastupati samostalno kao seljački čovječanski tj. mirotvorni pokret«. ¹⁰⁾

HSS je preko HRS-a, neposredno nakon njegovog osnivanja, imala sponu s hrvatskim radnicima. ¹¹⁾ Deklarativno lansirana lozinka S. Radića »seljaku zemlja, a radniku tvornica« trebalo je da bude osnova te spona. Pojavu i djelovanje HRS-a treba pratiti u najužoj korelaciji s ideologijom, programom i aktivnošću HSS.

⁵⁾ Seljačko i radničko pravo — članak objavljen u *Božićnici za 1922*, str. 99.

⁶⁾ Po S. Radiću, radnika je prema seljacima u HSS bilo »najviše 4%, a u gradovima najviše 10—15%...«. — Kao bilj. 3., str. 59.

⁷⁾ »...seljačtvo je narod, a ne samo stalež. Mi ne kažemo: Seljački radnički savez, nego seljački radnički narod ima urediti cijelu državu« — *Božićnica za 1927*, str. 66.

⁸⁾ Vid. članke u *Glasniku arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1985, str. 111 — 138; *Istorija XX veka. Zbornik radova*, XVI. Beograd 1972, str. 375 — 401; Ivan Mužić, Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Ljubljana 1987 — vid. odjeljak Radić i Komunistička partija, str. 287—297.

⁹⁾ Unutrašnja ili duhovna snaga HSS — S. Radić u bivšem hotelu »Vlašić« u Travniku 6. avgusta 1926 — *Božićnica za 1927*, str. 144.

¹⁰⁾ S. Radić Bertram Rusel-u — *Božićnica za 1927*, str. 64.

¹¹⁾ Janjatović B., o. c., 9; A. Hadžirović se najprije opredijelio za 1923. godinu kao godinu osnivanja HRS-a — Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935 — 1941, str. 63, a u knjizi Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941, str. 418 za datum 23. mart 1922.

U drugoj fazi prvog perioda djelovanja svoje strukovne organizacije (1925—1929), hrvatski radnici su zbog uspostavljene relacije vodstva HSS i HRS-a nužno morali »i u političkoj borbi ići zajedno s... HSS-om«. ¹²⁾ U kontekstu ovih odnosa zamirenje djelatnosti HRS-a nakon 6. januara 1929. prije bi se moglo tumačiti činjenicom »da su mu vrata zatvorena (i) zapečaćena«, ¹³⁾ nego da od 1929. nije radio, jer »je tada bio toliko oslabio da je jednostavno prestao da djeluje«. ¹⁴⁾

Iako iz tada još važećih razloga političke prirode, neku formalnu odluku o nastavku rada nije bilo moguće ni donijeti HRS se, nesumnjivo obnavlja 1935. ¹⁵⁾ Na startu je izražavana želja i spremnost da HRS »svoju organizaciju razvije u vezi sa našom narodnom seljačkom organizacijom«. Ta sprega se shvatala i tumačila kao *conditio sine qua non* daljeg rada i opstanka. ¹⁶⁾

U godini obnove organizacija HNP već duže vremena prisutna ekonomska kriza dosegala je svoj vrhunac. Primjera radi, u svim slučajno odabranom fojničkom srezu, a slično je bilo u svakom drugom, »materijalno stanje stanovništva... usled pomanjkanja sredstava za život... bilo je teško«. ¹⁷⁾ Na područjima gdje je »bivša« HSS, ne računajući Hrvatsku, imala najviše uticaja, tj. u Bosni i Hercegovini, odnosno drinskoj banovini, »velika je oskudica u novcu, te narod naročito srednji, niži zemljoradnici i radnički stalež, jedva mogu da kupe i najnužniju količinu, najnužnijih potreba, a porez uopšte vrlo slabo plaćaju...«. ¹⁸⁾

HSS je nastojala da se podružnice HRS-a formiraju u sredinama gdje su već postojale njene organizacije, u pravilu gdje su živjeli i radili hrvatski, ali ponegdje, mada rjeđe, i muslimanski radnici.

Proces obnove HRS-a odvijao se u prvoj godini prilično sporo. Ničeg neobičnog nije bilo u posjeti HRS-ovog povjerenika iz Zagreba radnicima Begovog hana (kod Žepča) početkom aprila 1936. Zbunjivo je ipak, način na koji je trebalo da se sprovede agitacija za HRS. Agitirajući za upis radnika u HRS zastupao je princip dobrovoljnosti. Osjećajući ili uvjerivši se kako ima dosta onih koji se

¹²⁾ Janjatović B., *Politika HSS prema radničkoj klasi*, 83.

¹³⁾ ABiH KBUDB 1939 Pov. DZ., 1200 (F/4).

¹⁴⁾ Hadžirović Ahmed, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941*, 42; Istina, na str. 64 svoje disertacije autor uvažava kao razlog prestanka rada činjenicu »da je bio zabranjen i rad svim građanskim partijama pa i HSS«. Prema izvorima bliskim HSS, u HRS-u je bilo oko 17.000 članova — *Seljački Dom*, br. 56, str. 9 od 23. 12. 1937.

¹⁵⁾ Oko obnove pojedini autori se razlikuju. Dr Janjatović se opredjeljuje za februar (o. c., 86), a dr Hadžirović za decembar 1935 (*Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika*, knj. VIII — IX, 1968/69); Isto u disertaciji, str. 64. Prema Žarkoviću HRS je obnovljen 1. rujna 1935 — *Seljački Dom*, br. 56, str. 9 od 23. 12. 1937.

¹⁶⁾ Prema: Janjatović, o. c., 68.

¹⁷⁾ ABiH KBUDB 1935/Pov., 440 (F/36); Sresko načelstvo Fojnica — KBUDB od 1. 2. 1935.

¹⁸⁾ *Ib.*, Pov. DZ., 227 (F/118).

dobrovoljno ne žele učlaniti u HRS, preporučivao je domaćinima da »one koji to ne bi hteli, da ih na ovo prinude...«¹⁹⁾ (spac. T. I.). Osnivačke skupštine HRS-a na području Bosne proticale su u upoznavanju prisutnih radnika s pravilima, prema kojim su birani organi: upravni i nadzorni odbor.²⁰⁾

Početni napori koje su vodeći ljudi HNP-a činili u Bosni nisu bili, a niti su mogli da budu, plodonosni u smislu kako se to očekivalo. Najprije zbog stanja sopstvenih redova, a potom i zbog odnosa vlasti i reprekusija odnosâ unutar klasnog sindikalnog pokreta. Opredjeljenje koje je prevladavalo u vodstvu HRS-a²¹⁾ nije moglo već tada da dođe do punog izražaja, jer ni spiritus movens pokreta (HSS), ni pokret sam nisu bili adekvatno organizaciono osposobljeni za efikasnu realizaciju te sprege.

U Zavidovićima, uskoro nakon osnivačke skupštine HRS-a (bilj. 20), održan je propagandni zbor ove, kako su vlasti ocjenjivale, »radničke staleške organizacije, koja ovdje još nije odobrena...«. Vijest je višestruko interesantna. Aktivno učešće Dragutina Jagića ukazivalo je na ulogu centrale u naporima da se učvrsti organizacija HRS-a na bosanskim prostorima, a službena ocjena potvrđivala je da su lokalne vlasti bile nepripravne za legalizaciju rada HRS-a. Najkarakterističnija za ovu prvu fazu druge etape djelovanja HRS-a u Bosni i Hercegovini (od 1935/6. pa nadalje) jeste suštinska podudarnost karaktera njegovog, onog kakvim ga je određivao predsjednik njegov i kakav se ispoljavao na terenu. *Hrvatski radnik* je, prenoseći jednu izjavu Ivana Peštaja, pisao da je to »čista radničko staleška organizacija u okviru čitavog hrvatskog seljačkog narodnog pokreta«. Simptomatično je, prvo, afirmacija »staleškog« faktora koji je godinama negiran od strane osnivača HSS, a zatim protezanje tog elementa u okviru djelovanja ove organizacije HNP-a »za cijelo vrijeme borbe otkako je ona postala«. Tvrdnja, pak, da je HRS u okviru HNP-a »ipak autonomno tijelo i (da) na nj nemaju nikakvog upliva političari« (spac. T. I.) nije ništa drugo do najobičnija floskula koju ne umanjuje priznanje da je »predsjednik HSS... kao vođa općeg našeg pokreta ujedno i predstavnik svih hrvatskih radnika.«²²⁾

¹⁹⁾ ABiH KBUDB 1936/Pov., DZ., 1991 (F/4); Drinski žandarm. puk. — KBUDB od 21. 4. 1936.

²⁰⁾ B. Janjatović piše da su »prve podružnice HRS-a u Bosni osnovane u Zavidovićima i u Begovom Hanu u svibnju 1936«, o. c., 129. A. Hadžirović se u svojoj disertaciji zadovoljava opštom konstatacijom. — vid.: Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941, str. 65/66.

²¹⁾ Prvi broj obnovljenog organa HRS-a objavio je programatski intonirani članak u kome je nedvosmisleno i naglašeno isticano da je »Dobro... i korisio, kad se radnički pokret može osloniti na jaku političku stranku i to baš seljačku stranku, a ne građansku«. — *Hrvatski radnik* od 1. maja 1936. O etapama formuliranja i razrade programa HSS prema radništvu HRS-a vid. Janjatović, o. c., 143—186.

²²⁾ *Hrvatski radnik* od 24. maja 1936.

Subordiniranost HRS-a očitovala se tokom druge etape djelovanja (1935—1941) činom izbora uprave koji je ovisio od odluke vodstva HSS, dotično dr Mačeka. Još jedan od oblika podređenosti, a istovremeno i dokaz sprege HSS i HRS su tzv. predkonferencije uoči glavnih skupština HRS-a. Vodstvo HSS davalo je saglasnost, tj. potvrdu izbora predloženih kandidata.²³⁾

Apriorno ispoljavani animozitet osnivača H(P—R)SS prema svemu što je moglo da načelno ili praktično ima veze s klasnim određenjem osjećao se i u ovom periodu organizacionog razvoja HRS-a. Upravo u vrijeme obnove HRS-a antifašističke i demokratski orijentirane snage u zemlji pojačavale su aktivnost u pravcu uključivanja u redove borbe sve opoziciono disponirane krugove. U krugovima HNP-a organizirano je širem defetizam naspram takvih inicijativa. Pokušaji da se i hrvatska omladina uključi u aktivnost oko priprema ženevskog mirovnog kongresa dočekani su, od strane Mačekovog kruga rezolutnim odbacivanjem. U njima su »prepoznavani« pokušaji da se »svim silama nastoji uništiti hrvatski narodni pokret«. Dr Maček, »kao vođa hrvatskog naroda odlučno je odbio tu komunističku 'pučku frontu', jer se u ovoj državi ne radi danas o borbi protiv fašizma...«.²⁴⁾

Okupljanje u pokretu ne samo seljaka, nego i radnika i »školaranih ljudi« služilo je kao argumenat za podržavanje teze vodstva da je već svima jasno »da taj pokret nije staležki (klasni) pokret.«²⁵⁾

Godinu i po dana nakon obnove djelovanja podružnica u redovima HRS-a bilo je organizirano »preko trideset hiljada radnika«. Zvanični organi HRS s neskrivenim zadovoljstvom su ocjenjivali da je to »broj koji niti jedna radnička organizacija nije uspjela postići bar ne u tako kratko vrijeme...«.²⁶⁾

Dio tih organizacionih napora iz polučenih rezultata odnosio se i na područje Bosne. Nakon prvih početnih rezultata u aprilu i maju 1936. godine (vid. bilj. 20), u nekoliko mjesta srednjobosanskog bazena, poznatih po koncentraciji industrijskih radnika (Vareš, Breza, Kakanj, Kreka, Sarajevo), intenzivirani su naponi u pravcu okupljanja radnika u redove HRS-a. Od jula do novembra 1936, u nekoliko mjesta sjeverozapadno od Sarajeva (Jajce, Banja Luka, Bos. Gradiška, Livno) osnovan je izvjestan broj podružnica. To je bio i jedini uspjeh, jer aktivnosti, osim štrajka u Begovom Hanu, nije bilo.

Rezultate ostvarene u prvoj godini obnove HRS-a uopšte, pa i u Bosni, vodstvo HRS-a pokušalo je da poboljša već na startu 1937. Kao i u radu ostalih »grana« pokreta, u akcijama organiziranim s ci-

²³⁾ Vid. ib., od 15. 12. 1936.

²⁴⁾ Arhiv Jugoslavije 14—27—70, F/594 — Hrvatski sveučilištarci, Letak hrvatskih akademskih kulturnih klubova.

²⁵⁾ *Seljački dom*, 7,1 od 10. 12. 1936.

²⁶⁾ *Hrvatski dnevnik*, 103, str. 5 od 4. 9. 1936.

Ijem okupljanja radnika u redove HRS-a značajnu ulogu imali su najistaknutiji prvaci HSS. Na skupštini firme »Ugar« u Turbetu, kojom prilikom se raspravljalo »isključivo o radničkom pitanju«, glavni akter bio je dr Niko Ljubičić.

Za razumijevanje osnovnih pravaca djelatnosti HSS vis à vis njene »radničke politike« od posebnog je značaja odnos prema instituciji štrajka. Zastupnik Ljubičić je tada upozorio radnike »da se čuvaju štrajkova, jer da su oni baš na štetu sami(h) radnika.«²⁷⁾ Ovo pitanje nije za vodeće krugove HSS, HRS ili pokreta bilo samo načelne prirode. Potvrdio je to isti zastupnik 8. januara) u Zavidovićima, gdje je podružnica HRS-a obnovljena među prvima u Bosni. Prilikom posjete firmi »Našička«, interesujući se »za stanje štrajka«, prema izvještaju predstavnika vlasti, »delovao (je) na radnike štrajkače da odustanu od štrajka, pošto nisu u pravu obzirom na sklopljeni kolektivni ugovor u Zagrebu« krajem decembra 1936, s važnošću od godinu dana.

Od samih početaka obnove HRS-a na bosanskim prostorima, od strane najodgovornijih faktora HSS, u cilju pridobijanja radnika, vodilo se računa o tzv. polutanima — seljacima—radnicima.²⁸⁾

U toku januara i februara 1937, u svim industrijskim preduzećima koja su zapošljavala više od 10 radnika održavani su izbori za radničke povjerenike. Bez obzira na malobrojnost podružnica, HRS je uzeo učešća u žestokoj borbi za glasove radnika. Tom prilikom ispoljila se sva slojevitost sindikalnog pokreta, bolje reći podijeljenost (na nacionalne i klasne). HRS je dotadašnjim opredjeljenjem za okupljanje na nacionalnoj osnovi, odnosom prema ostalim (JRZ), naročito klasnim, pokazao svoje lice i naličje.

Stav prema ovim potanjim HRS je ispoljavao ne samo načelno i direktno, nego i posredno. Na izborima u zeničkoj željezari HRS »nije istakao svoje liste iz čisto tehničkih razloga«, ali to nije omelo njegove vođe da potpomognu »nacionalnu misao i ideologiju radničke sekcije JRZ.«²⁹⁾

Još dok nisu bili poznati i objavljeni konačni rezultati izbora za radničke povjerenike uočene su negativne posljedice politike HRS-a koji je »u Hrvastkoj... poveo štetnu i neopravdanu borbu protiv klasnih sindikata...«. Navedeni podaci jasno govore da su se posljedi-

²⁷⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov. 1369 (F/27); Ib., 510. Odnose vodstva HSS i HRS-a po ovom pitanju, te zbiljske prilike oko štrajkova kao oblika djelatnosti treba procjenjivati u kontekstu tretmana bune (revolucije), diktature, opredjeljenja za mirni evolutivni put djelovanja, mirotvorstvo od samih početaka djelovanja H(P—R)SS. Vid.: tekstove uz bilj. 2 ili 9 ovog priloga.

²⁸⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov. DZ, 158 (F/2); Ispostava sreza župačkog — KBUDB od 9. januara 1937.

²⁹⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov, 896 (F/29); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 2. 3. 1937.

ce takvog kursa morale da osjete i u Bosni. Komentar što se pojavio u to vrijeme, mada ne direktno, odnosio se i na ulogu HRS-a u Bosni. Jasno je stavljeno do znanja da se »ne može imati ništa protiv toga, da se oni hrvatski radnici koji neće u URS organizaciju u HRS. Što više, radnici i jedne i druge sindikalne organizacije mogu i trebaju da bratski sarađuju po čitavom nizu pitanja koja se tiču i radničke klase i čitavog hrvatskog naroda.«³⁰⁾

Ne samo u toku ove izborne kampanje, nego i kasnije, u svakodnevnim aktivnostima ispoljavan je od strane HRS-a negativan stav prema klasno-revolucionarnim organizacijama. Na skupštini zeničke podružnice (21. februar 1937) osuđena je ideja »i rđave posljedice komunizma«. Potpredsjednik Ivo Udiljak se »oborio na socijalističke sindikalne organizacije (Savez rudarskih radnika) koji su pod vodstvom radničkih komora zaveli radnike i jedno vreme doveli ih do komunizma zbog čega je radništvo bilo proganjano od vlasti«. Pozivajući »radnike da stupaju u nacionalnu organizaciju HRS«, podvukao je da je ta organizacija »pod vodstvom Dra Mačeka van svih socijalističkih i komunističkih težnja...«³¹⁾

Istupi narodnih zastupnika HSS bili su prožeti nacionalnom isključivošću i klasnom netolerantnošću. A. Budmirović, zastupnik sreza bugojanskog, »tražio (je) odanost hrvatskom pokretu i dr Mačeku. One koji su van tih redova smatra izdajicama koji moraju biti od svih Hrvata prezerni i onemogućeni«. Uz poziv svim hrvatskim radnicima da uđu u HRS, osudio je pristaše ostalih radničkih organizacija jer »među njima imade i komunističkih raspoloženih elemenata...«³²⁾

Početkom 1937, upravo u vrijeme organizacionog uspona HRS-a, u zemlju se, nakon dugogodišnjih izbjivanja u inostranstvu, vraća ing. August Košutić, čovjek od posebnog Mačekovog povjerenja i postaje u HSS »čovjek broj jedan« za djelatnost HRS-a. Neposredno nakon povratka u domovinu (29. januar 1937), upadljivo je njegovo aktivno učešće na najvažnijim skupovima HRS-a, kada su birana rukovodstva pod vidnim uticajem vodstva HSS; novi metodi u anti-komunističkoj djelatnosti HSS — HRS i HNP-a i pojava »nove svježeg čete boraca protiv komunizma«. Dostojno je kao glavni protukomunistički govornici HSS na raznim skupštinama istupali: Pernar, Peštaj, Majer i Findrih, čije su istupe karakterizirali »klevete, uz političku nepismenost i očajan provincijalizam«. U novoj grupi, pored prof. Ljudevita Tomašića, značajnu ulogu dobiva A. Košutić.

Opštepoznati stavovi »radničke politike« HSS i HRS-a se aktualiziraju i razrađuju. Objavljeni na stranicama glasila stranke pred-

³⁰⁾ *Proleter*. Organ CK KPJ, br. 3/1937 (mart) str. 3.

³¹⁾ *Ib.*, Pov. DZ, 932 (F/2); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 22. 2. 1937.

³²⁾ *Ib.*, 890 (F/3); Sresko načelstvo u Visokom — KBUDB od 21. 2. 1937.

stavljaju rukovodstvo za akciju. Jednom takvom, osnovni ton je usmjeren na direktno suprotstavljanje pokreta »svakoj staležkoj (klasnoj) stranci i pokretu«. Polazeći od teze da »hrvatsko seljaštvo priznaje da se radnicima čini krivo i da su... tvornički radnici, i iza seljaka najizrabljivaniji dio naroda«, da je od osnivača HSS unutar HNP-a HRS formiran kao njegov integralni dio, to je bilo koja druga radnička organizacija kakogod se zvala, ako je »klasna, internacionalna, na štetu hrvatskog naroda, a i hrvatskom radniku«. Napad je bio konkretan, čak, štaviše, direktan. Napadnuta je bila organizacija URSS-a, jer je pojavom HRS-a »uprla sve sile da osujeti organiziranje hrvatskih radnika«. »Grijesi« su joj bili što je imala sjedište u Beogradu, što je »staleška i borbena«, i naročito što »naše seljake — radnike (spac. T.I.), koji i nisu pravi radnici — proletarci... odgovara na svaki način i svim sredstvima od pristupa u HRS...«. Jedini zaključak koji je iz tog stava i opredjeljenja slijedio jeste da »... ursovskim agitatorima nema mjesta među hrvatskim seljaštvom«. Bila je to borba dvaju divergentnih i isključivih polova radničke stvarnosti Hrvatske, Bosne i Jugoslavije — jednih koji su preferirali užu (nacionalnu) osnovu organizovanja i drugih, koji ovu nisu negirali, ali su se zalagali za širu, socijalnu i internacionalnu. Agitatorima obje stranke stalo je do seljaka — radnika. S aspekta opredjeljenja HRS-a bila je aktualna iracionalna dilema: da li seljaci treba da budu uz radnike ili obratno. Iz HNP-a su »naučali« da je »ne samo radniku nego i svima drugima mjesto uz seljački narod u zajedničkom radu za pobjedu načela čovječanstva, političke slobode i socijalne pravice«, a bili su protiv klasne borbe³³⁾ (spac. u tekstu). Na stranicama *Proleter*a izraženo je načelno mišljenje da »niko pametan ne bi mogao imati mišta... da je (A. Košutić) rekao da se s načelima, politikom i taktikom proleterskih partija u raznim zemljama ne slaže i da rekne šta on predlaže...«. Otvoreno je vis à vis ideološkog arsenala HSS ocijenjeno da se iz tog tabora »osim neistina i izvrtanja mišta nema da suprotstavi komunističkoj ideologiji...«.³⁴⁾

Klasno organizirani radnici u zeničkoj željezari, nakon neuspjelog pokušaja štrajka, nastojali su da svoja prava ostvare legalnim putem, tj. na način za koji su se zalagali i predstavnici HRS-a. URSS-ov savez je u naporima »da za postignuće radnog ugovora u željezari pridobije i ostale radničke organizacije... gotovo uspeo sem HRS-a koji se drži po strani«.³⁵⁾ Ekskluzivnost kojom su se rukovodili predstavnici HRS-a u ovoj sredini prevazilazila je sve ostale, njima slične »borce« za prava radnika. Za njih nije bitno bilo ni šta radnici željezare zahtijevaju, ni kako to misle da ostvare, nego su

³³⁾ *Seljački Dom*, 134 od 25. 3. 1937.

³⁴⁾ Vid. članak P. Vukovića, *Nedostojna rabota — Proleter* br. 3 (193) str. 5.

³⁵⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov., 1369 (F/11); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 1. 4. 1937.

se distancirali od akcije cjelokupnog radništva samo zato što je inicirana od onih snaga s kojima ni HSS, ni HRS, pa ni pokret nije želio nikakve kontakte.

Angažman pristaša HSS nije promicao područnim organima na terenu. Ono što je bilo karakteristično za proces obnove HRS-a u Hrvatskoj potvrđivalo se i na tlu Bosne.

Vodstvo HSS, svjesno da »konačne« ciljeve djelatnosti — rješavanje hrvatskog pitanja, tj. stvaranje »hrvatske samostalne države« u granicama Jugoslavije sa seljaštvom kao subjektom — neće biti moguće postići sporazumom s predstavnicima »druge«, srbijanske strane, ako se što prije i što brojnije u pokretu ne okupe i razviju sve njegove organizacije, djelovalo je politički u svim organizacijama pokreta, pa preko HRS-a i među radnicima. Aktivnost na tom planu imale su, u prvom redu, za cilj ne osnivanje podružnica, koliko privlačenje, okupljanje radnika za »radničku politiku« HSS. Ispoljavale su se i ambicije za ostvarenje prestiža u odnosu na postojeće sindikalne organizacije, prije svih URSS. Za složene procese koje je režirala i vodila HSS teško je, ipak, kategorički, decidno odrediti šta im je bilo primarno, a šta sekundarno. Suština njihova, ipak, bi se mogla svesti na podređenost akcija organizacija pokreta osnovnom cilju: pod vodstvom HSS okupiti u »pokret« sve Hrvate, osim komunista i frankovaca.

Dešavalo se da iz redova HRS-a stižu uvjerenja o njegovoj autonomnosti, ali cjelokupna djelatnost je, ipak, potvrđivala ne samo upućenost i vezanost HSS i HRS-a, nego i dominantnost funkcije HSS u nastajanju, radu HRS-a samog za sebe, ali i u pokretu samom.

Vijesti iz Bosne ukazivale su na pojačanu aktivnost pristaša HSS koje, kao na području visočkog sreza, »stalno rade na jačanju svojih redova«. Efekti tih napora bili su različiti. Suditi po njima se mora strogo diferencirano. Apstrahirajući tendenciozno minimiziranje subordiniranih organa vlasti, mogu se prihvatiti ocjene da ova aktivnost među radništvom nije polučila očekivani uspeh, jer je popriličan broj Hrvata radnika ostao van ovoga saveza.³⁶⁾ Nekim predstavnicima vlasti nisu bile poznate notorne činjenice iz sfere djelovanja HRS-a. Suočeni s praksom angažmana narodnih zastupnika izražavali su mišljenje »da ne bi trebalo nigde dozvoliti obrazovanje ovakvih podružnica, jer bi to unelo pometnju kod radničkog sveta i moglo bi se namerno i u partijske svrhe izazivati neraspoloženje kod radnika«. I dok su se u drugim sredinama za podružnice različitih udruženja radnika, među onim i HRS-a, pripremali i obavljali izbori, iz Fojnice je, npr. tražen odgovor na upit »da li uopšte postoje i da li je odobren kakav Hrvatski radnički savez...«. Neinform-

³⁶⁾ Ib., 896 (F/35); Načelstvo sreza visočkog — KBUDB od 1. 3. 1937.

miranost ovog predstavnika vlasti otkriva nam i drugu stranu — način rada HSS. Emisar HSS za ove krajeve ni ranije »nikada nije hteo prijavljivati vlasti svoje zborove, već ih je neprijavljene održavao po župničkim dvorima, te tako iskorištujući veru i bez ikakve kontrole držao svoje govore i davao uputstva svojim pristalicama...«³⁷⁾

Za razliku od neupućenih predstavnika vlasti, reakcije radnika na evnetualnu akciju HRS-a na ovom području bile su vrlo indikativne. Dr Ljubičić je, boraveći u rudniku Bakovići u pratnji tamnošnjih HSS-ovaca, pokušao da održi osnivačku skupštinu. Radnici su njegov dolazak popratili negodovanjem. Rudar Mirko Radošević je zastupniku HSS rekao da on i njegovi drugovi »nisu Srbi, Hrvati, Muslimani i Slovenci nego da su rudari i da oni imaju svoju organizaciju u kojoj su radnici sviju vjera i da ne treba njima ni Hrvatska ni ma čija druga podružnica«. Logično, poslije ovakvog »dočeka« »Ljubičić je odustao od organizovanja podružnice« HRS-a.³⁸⁾

Prateći organizacioni razvoj HRS-a, specifičnosti metoda okupljanja radnika u njihove redove potrebno je ukazati na jednu karakteristiku pokreta u cjelini, i na tlu Bosne. Tako često prisutna teza o zajedništvu interesa »seljačtva« i »radništva« unutar HNP-a dobivala je novo tumačenje i praktičnu primjenu. Na lokalnim skupovima HSS, u pravilu, bilo je govora o tome šta su uradile ili šta treba da urade pojedine organizacije pokreta. Stavovi i ocjene o stranci kao pokretu nametnuli su pitanje odnosa organizacija u pokretu, još dok »izborna organizacija« HSS nije dobila status legalnosti. Problem je utoliko bio složeniji ili delikatniji što je među onim na koje se računalo oko opredjeljenja za jednu od organizacija HNP bilo »veoma mnogo seljaka koji rade za nadnicu, a isto tako: (onih) za koje je teško odrediti što su seljaci ili radnici...«. »Gospodarska sloga« i HRS sporazumno su se dogovorili da će »svim« radničkim pokretima rukovoditi HRS, osim onih poljodjelskih radnika i pokreta za povišenje seljačkih nadnica. Da ne bi bilo zabune oko »ingerencija« dogovoreno je da se »radnikom smatra onaj, koji stalno radi u kakovom poduzeću pa makar imao i svoj seljački dom i seljačku obitelj«. ³⁹⁾

Zbor pristaša HSS u Varešu (7. marta) primjer je tih novih kvalitativnijih odnosa između organizacija HNP-a. U vezi s organiziranjem hrvatskih radnika naglašeno je »da je od velike potrebe da hrvatski radnici budu tako čvrsto organizovani kao što su hrvatski seljaci i HSS«. ⁴⁰⁾ Najmanje je važno što su organizatori tuzlans-

³⁷⁾ Ib., Pov. DZ, 658 (F/2); Sresko načelstvo Fojnica — KBUDB od 4. 2. 1937.

³⁸⁾ Ib., Pov. DZ, 658 (F/1); Sresko načelstvo Fojnica — KBUDB od 8. 2. 1937.

³⁹⁾ *Gospodarska sloga*, br. 2, str. 6 od 11. 2. 1937.

⁴⁰⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov, 1369; Ib., 1882 (F/15). Sreska ispostava u Varešu — KBUDB od 8. 3. 1937.

ke (12. marta) i zeničke skupštine (7. marta) bili različiti — HSS i HRS, a bitno što su obje organizacije, insistirajući na okupljanju radnika, afirmaciji HSS i anamiranju za izbore Bratinske blagajne bile u funkciji HNP-a. Na oba skupa nije propuštena prilika da se prisutnim ukaže na karakter veze HSS i HRS,⁴¹⁾ posebno na značaj političke organizacije pokreta za sam pokret u cjelini.

Izbori delegata za nove članove uprave Bratinske blagajne pokazali su realne pozicije HRS-a među radnicima u jednoj od najjačih radničkih sredina u Bosni (Zenica — 21. mart) i snagu njegovu u odnosu na ostale konkurente. Objektivno, njegov položaj bio je u odnosu na ostale činioce radničkog organiziranja na ovom području podređen.⁴²⁾

Proces okupljajna radnika u Bosni i Hercegovini u redove HRS-a odvijao se uz vidne napore svih struktura HSS (vodstva, zastupnika), vrhova HRS-a i organizacija pokreta (Gospodarske sloge). Ostvareni rezultati bili su vidni, ali, reklo bi se, u neskladu s naporima koji su činjeni, a još više sa željama i očekivanjima. Razlozi su brojni, a uvjetovali su ih: taktika HRS-a (legalitet i 'sabotiranje' štrajkova), specifičnosti sredine (Bakovića npr.), ranije stečene pozicije suparnika (socijalista), klasna svijest radnika zahvaćenih pokretom stvaranja »pučke fronte« i sve jača (mada ilegalna) pozicija KPJ. Iznad svega, osnovni cilj — okupljanje radnika u HRS kao neformalnu organizaciju HNP, uz strogu distanciranost od bilo kakvog klasno obojenog opredjeljenja i svjesno odbacivanje iole borbenog djelovanja u smislu promjene stanja i položaja radništva, i hrvatskog i ostalog — opredjeljivao je njegovu poziciju gdje god se pojavi. Organiziranje njegovo očito je, više posredno no direktno, kočilo djelatnost onih snaga koje su vodile stvarnu borbu za izmjenu uvjeta rada i života svih radnika — i u Hrvatskoj, i u Bosni i Hercegovini i u čitavoj zemlji.

U periodu obnove HRS-a njegov predsjednik J. Peštaj rukovodio se ovještalom formulom »da se hrvatski radnici moraju osloniti na hrvatski seljački pokret«.⁴³⁾ Nakon petomajskih izbora intenzivnije započinje proces obnove formiranja novih organizacija HRS-a, pa se u njegovim redovima okuplja oko 60.000 članova, a podružnice, navodno djeluju »u svim mjestima i krajevima gdje hrvatski narod i radništvo živi«.⁴⁴⁾ Njegova smrt obilježena je na tlu Bosne i Hercegovine skromno.

⁴¹⁾ Potpredsjednik Orsag se, braneći HRS od onih koji su ga proglašavali za »poslodavačku i popovsku organizaciju«, dotakao i političkog aspekta naglašavajući »da se ovaj savez naslanja na političku organizaciju — bivšu HSS — ABiH KBUDB 1937/Pov. DZ, 1246 (F/12); Sresko načelstvo u Tuzli — KBUDB od 12. 3. 1937.

⁴²⁾ HRS je imao naklonost 190 birača (od 891) i dobio 14 delegata (od 65 ukupno) — ABiH KBUDB 1937/Pov. 1197; Načelstvo sreza zeničkog KBUDB od 22. 3. 1937.

⁴³⁾ *Gospodarska sloga*, br. 8—9, str. 2—3 od 4. 5. 1937.

⁴⁴⁾ *Seljački Dom* 18,2 od 29. 4. 1937.

Za područje načelstva sreza zeničkog podružnica HRS-a je u Zenici održala 28. aprila komemorativnu sjednicu.⁴⁵⁾ Eho antikomunističkog kursa naglašeno se osjeća u onim sredinama gdje su djelovali delegati HRS-a iz Hrvatske.

Iako su se govori na skupštini HRS-a u Turbetu (18. 5. 1937) pretežno odnosili na sklapanje novog kolektivnog ugovora, nije propušteno da se kaže dosta toga što otkriva pozadinu i suštinu djelovanja ove organizacije. Tzv. »savezni delegat« iz Zagreba ne samo da je radnike upozoravao da se »čuvaju komunističkih načina borbe«, nego ih je pozivao u borbu protiv komunizma i protiv kapitala, »naročito židovskog«.⁴⁶⁾ Dr Ljubičić, objašnjavajući »da savez neće voditi neku hrvatsku politiku i da ne nosi vjerskog ili plemenskog obilježja«⁴⁷⁾, istovremeno je govorio »protiv komunizma«.⁴⁸⁾ Ovaj pravac gorljivo i uporno je zastupan među radnicima, kako u Hrvatskoj, tako i u Bosni. I dok je »centrala« u Zagrebu djelovanjem među radništvom istrajavala na odbacivanju borbenijih metoda (»štrajka) i širenju antikomunističkog raspoloženja, dotle je na terenu, među radnicima »duvao drugi vjetar«.

Članovi HRS-a iz Begova Hana, pošto nisu uspjeli pregovorima da ostvare neznatno povećanje nadnica, odlučili su da svoja potraživanja ostvare štrajkom. Radnici — članovi HRS-a iz Zavidovića, u prisustvu odgovornih funkcionera HRS-a, zaključili su da novčano pomognu radnike iz Begova Hana tako "... što će im od svoje dnevne zarade slati za vrijeme njihova štrajka, izvjestan doprinos," najmanje pet dinara.⁴⁹⁾ Među radnicima solidarnost se ispoljavala ne samo po pitanju materijalne pomoći i u akcijama. Učesnici vanredne skupštine HRS-a u Zavidovićima bili su jedinstveno spremni, »ako ustreba«, da stupe u štrajk,⁵⁰⁾ kao i njihovi drugovi u Begovom Hanu.

Organizacioni rad HRS-a u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1937. bio je blago usporen. Broj novoosnovanih podružnica nije veliki, ali su one pokrivale znatan dio ovog dijela zemlje — od Mostara, Čitluka i Širokog Brijega do Doboja, Bosanskog Broda, Ma-

⁴⁵⁾ ABiH KBUDB, 1937/Pov, 1882 (F/75); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 3. 5. 1937. Organ HSS u povodu Peštajeve smrti je podsjećao da »u vrijeme diktature kad se ni pet ljudi nije smjelo sastati... saziva sastanke u privatnim stanovima »drži« »predavanja i tumači potrebu organizacije hrvatskog radništva uzprkos svih pretnja vlasti«. Kao prethodna bilješka.

⁴⁶⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov, 2098 (F/48) i Pov DZ 2525 (Načelstvo sreza travničkog — KBUDB).

⁴⁷⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov., 2098 (F/48); O ovim novim tendencijama vid.: E. Redžić, Nacionalno pitanje u političkoj aktivnosti KPJ u BiH 1937—1940, Zbornik radova IV i V konferencija KPJ za BiH u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938—1941. Sarajevo 1980, str. 125/6.

⁴⁸⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov, 2461.

⁴⁹⁾ *Jugoslavenski list* 229,4 od 29. 9. 1937.

⁵⁰⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov DZ 5179.

jevica (blizu Tuzle) i Gornjeg Vakufa. Organizacije HSS su, osim političkog organiziranja, pretresale važnija pitanja »strukovne organizacije HRS-a«. Bio je to, reklo bi se, uobičajen postupak u radu kotarskih organizacija.

Dešavali su se i, istina rijetko, slučajevi agitacije u obrnutom smjeru — da se agitatori HRS-a zalažu za okupljanje radnika u HSS.⁵¹⁾

U toku 1937. HRS je obnovio oko 300 kolektivnih ugovora iz prethodne godine i sklopio 157 novih. I pored negativnog određenja prema štrajku, te godine, nakon što je izboreno pravo na štrajk, organizirao ih je ukupno 85. Rezultata tih aktivnosti ogledala se u podacima da su dnevnice povišene od 30 do 50%. Koristeći slobodu organizacije, krajem decembra 1937, u oko 300 organizacija — podružnica i sekcija HRS-a bilo je upisano 80.000 radnika. Dosta slobodno je procjenjivano da je u sredinama gdje su postojale podružnice ili sekcije »svugdje uvedeno osmosatno radno vrijeme, nadoplata prekovremenog rada, nedeljni počinak i 14-dnevni otkazni rok«. Radnici se nisu smjeli »odpustiti radi bolesti... nestašice posla«, nego je trebalo »svima skratiti radno vrijeme«. Sprezi HSS i »Gospodarske sloge« koja je dolazila do izražaja u aktivnosti HRS-a pripisivan je znatan udio u ostvarenju ovih rezultata.⁵²⁾

HRS se u ovim aktivnostima afirmirao kao tipičan nacionalni sindikat. Neki, kao A. H. Žarković, svodili su djelatnost HRS-a na borbu »za nacionalnu (narodnu) slobodu i socijalnu pravdu u zajednici sa braćom seljacima, i u hrvatskom seljačkom pokretu«. Tvrdnja da »bez nacionalne slobode, ne može biti ni socijalne pravde« mogla bi da navede na pomisao o avangardnosti načela autora i svih koji su ta načela propagirali. Djelatnost HRS-a u periodu njegove obnove i rasta (1937) u nekim sredinama je ocjenjivana na način da je i onda, a i danas, mogla uz nju da stoji čak etiketa avangardnosti.⁵³⁾ Od strane drugih zvaničnih organa vlasti visoko je ocjenjivan doprinos ove nacionalne radničke organizacije naspram djelatnosti »crvene Sindikalne organizacije«.⁵⁴⁾

⁵¹⁾ ABiH KBUDB 1938:/Pov, 230 (F/61); DŽP — KBUDB od 31. 12. 1937.

⁵²⁾ Prema ocjenama što su dolazile iz sopstvenih redova HRS te »velike uspjehe« treba da zahvali »podpori seljačtva i »Gospodarske sloge« koji radništvo u štrajku podupiru hranom i svim životnim potrebama« — *Seljački Dom* 56,8 od 23. 12. 1937.

⁵³⁾ Predsatvnici HRS-a su, prema izvještaju vlasti s područja Travnik, svoju organizaciju prikazivali »kao klasnu, a ne nacionalnu radničku organizaciju«. Njegovi su predstavnici, čudili su se sami izvjestitelji, »čak izjavljivali da HRS ne treba da vodi neku hrvatsku politiku već u prvom redu radničku, ali da pri tome postavlja realne i umjerene zahtjeve koje poslodavci neće moći da odbijaju« — ABiH KBUDB/Pov DZ 2525.

⁵⁴⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov, 230 (F/95); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 1. 1. 1928.

U cjelini gledano, HRS je vršio dvostruku funkciju: direktno proširivao i jačao redove HNP-a, a posredno slabio snage radničkog pokreta u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Načelne i programatske razlike (između nacionalnog i internacionalnog u opredjeljenjima, pomirljivog i borbenog u pogledu djelatnosti) ispoljavale su se i na relativno uskom bosanskohercegovačkom prostoru. Ugovorima koje je sklapao i akcijama koje je vodio uglavnom je ostajao u nacionalnim okvirima. Ako se i dobivao utisak o prelasku famozne granice nacionalnog (hrvatskog), onda je, u pravilu, to poprimalo karakter verbalnog, a kada se i desilo praktično bilo je to stihijno, mimo volje ljudi koji su vodili akcije. Ni načelne, ni praktične zabune oko toga šta bi moglo da se desi u praksi ili šta se, u stvari, unutar HRS-a dešavalo — nije bilo.⁵⁵⁾

HRS je u Bosni, pa i u Hercegovini, za tri godine, uglavnom, obnovio ili osnovao organizacije gdje je bilo radnika Hrvata. Uslovi za rad nisu bili svugdje isti, pa je gdje gdje i gdje gdje održavanjem osnivačkih skupština posao smatrao dovršenim. Insistiralo se više na odzivu, upisu radnika, nego na aktivnostima. Za godinu dana broj članova porastao je za jednu trećinu — od 60.000 na 80.000.⁵⁶⁾ Ovi podaci o organizacionom rastu HRS-a i ocjena da je u pogledu mobiliziranja radnika u HRS 1938. godina »prošla u znaku naglog pada upravo te aktivnosti zbog unutrašnjih suprotnosti...«⁵⁷⁾ su nesuglasni. Zabluda bi bilo pomisliti da je rukovodstvu HRS-a, ergo HSS, bilo isključivo stalo do okupljanja radnika s ciljem organizacionog ustrojstva i jačanja HNP-a. Realna dimenzija opstojnosti organizacija HRS-a su načelne, programske i praktične suprotnosti s klasnim (koje su išle do nepomirljivosti i isključivosti) i dodirne tačke u odnosu na nacionalne sindikate.

U toku 1938. HRS je akcijama u Bosni doživljavao svojevrsnu transformaciju. Suštinski se na planu taktike nije ništa bitno mijenjalo, ali je zapaženo izvjesno prilagođavanje konkretnim uslovima. Pored zalaganja za pomirljiv ton aktivnosti, u toku prvih velikih akcija 1938. godine dolazi, npr. do nepomirljivih odnosa, npr. HRS-a i firme »Ugar«.⁵⁸⁾ Organizatori zbora HRS-ovih radnika u Turbetu (23. januara) štrajkačima su preporučivali »da se čvrsto i složno drže«.⁵⁹⁾

⁵⁵⁾ N. H. Žarković je u *Seljačkom Domu* (br. 8—9 od 23. 12. 1937) pisao »Golema je dakle razlika između marksizma i Hrvatskog radničkog pokreta... Marksizam (je) internacionalan... hrvatski radnički pokret nacionalan, marksizam je za silu i diktaturu, hrvatski radnički pokret za demokraciju... HRS jednako poštuje svačiju narodnost...«.

⁵⁶⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov DZ, 1604 — Isto: A. Hadžirović, *Odnos političkih partija i sindikata 1929—1941*. GADAR, 1968/1969 str. 136. Isti: *Sindikalni pokret u BiH od 1918—1941*, 420.

⁵⁷⁾ Janjatović B., o. c. 123.

⁵⁸⁾ *Jugoslavenski list* 12,3 od 15. 1. 1938; *Ib.*, *Hronologija radničkog pokreta BiH do 1941. godine*. Sarajevo 1971, str. 552.

⁵⁹⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov, 535 (F/14); *Načelstvo sreza travničkog* — KBUDB od 5. 2. 1938.

Usporedbom mjesta u BiH u kojima su do 1938. održane osnivačke skupštine HRS-a, tj. formirane podružnice, s onim iz kojih su stizali podaci o aktivnostima dobila bi se jedna interesantna slika. U izvještajima s terena pominjana su najčešće jedna te ista mjesta (Zenica, Turbe, Zavidovići, Travnik, Majeвица, Vitez, Kreka), pa bi utisak o aktivnostima HRS-a mogao da izgleda nepotpun. Oblici aktivnosti bili su raznovrsni (skupštine, štrajkovi, izbori), ali po mjestima i oblastima nejednako.

S proljeća 1938, u više sredina u Bosni održavani su izbori za radničke povjerenike. U Zenici je HRS-ova lista najslabije prošla.⁶⁰ Na izborima u Turbetu (20. februara 1938), kojim je prethodila skupština HRS-a, trijumfovao je HRS.⁶¹ U pripremama tih izbora došla je do izražaja jedna pojava koja neće biti samo osobenost te sredine, nego će obilježiti HRS-ovu djelatnost u Bosni u narednom periodu i predstavljati kvalitativnu novinu u odnosu na dotadašnji rad. U prvim ocjenama izbornih aktivnosti posebno je isticano, u vezi s radom HRS-a u Bosni i Hercegovini, da se u njemu »ne gleda na vjersku pripadnost, nego isključivo na staleške interese«. Ma da su ovdje bili pobrkani pojmovi (vjerskog, nacionalnog i klasnog), činjenica je da »od 16 izabranih povjerenika HRS je kandidirao 8 muslimana, 6 katolika i 2 pravoslavna«, i to u sredini gdje su »velikom većinom u preduzeću katolici«.⁶² Da to nije bila izborna ujedurma, nego najava jednog drugačijeg kursa vodstva HRS-a u »osvajanju« pozicija potvrdile su naredne aktivnosti. Na skupštini HRS-a u Turbetu u novoizabrani upravni odbor ušlo je 8 katolika, 3 muslimana, a u nadzorni — 4 katolika i 3 muslimana.⁶³ Ni firma »Ugar«, ni mjesto Turbe nisu bili neki izuzetak. Dr Ljubičić je već prije godinu dana, baš u Turbetu, naglašavao potrebu opredjeljenja HRS-a u smislu prevazilaženja organiziranja na uskonacionalnoj osnovi (hrvatstva). U vodećim strukturama HSS, HRS-a i HNP-a osjećaj ograničenosti dotadanjeg kursa okupljanja radnika u redove HRS-a isključivo na nacionalnoj osnovi bio je potenciran. Namjera da se do izvjesnog stepena ublaži prisustvo nacionalnog nije ni u kom slučaju značila odustajanje od temeljnih smjernica i osnova HNP-a. Tolerantnost HRS-ovih rukovodstava prema vjerskoj pripadnosti nije ni za jotu slabila poziciju HSS, odnosno dr Mačeka. »Centrala« u Zagrebu postavila je u Zenici (aprila 1938) svog »stalnog referenta« koji je trebalo neposredno da radi na jačanju HRS-a. Zaključivalo se da HRS uopšte, a ovim inicijativama posebno, nastoji »da se klas-

⁶⁰ Lista Saveza rudarskih radnika i Jugorasova dobile su šest, a HRS-ova četiri mandata — *Jugoslavenski list* br. 30 od 5. 2. 1938.

⁶¹ ABiH KBUDB 1938/Pov, 848 (F/20); Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 5. 3. 1938; *Ib.*, 1938/Pov DZ, 731 (F/1) od 21. 2. 1937; U Hronologiji radničkog pokreta BiH do 1941. godine, izbori u Turbetu su pogrešno datirani 23. februara (str. 553).

⁶² *Jugoslavenski list*, 47,3 od 25. 2. 1938.

⁶³ ABiH KBUDB 1938/Pov. DZ. 1066 (F/2); Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 16. 3. 1938.

ne suprotnosti između rada i kapitala potpuno uklone, a mesto njih... zavladaju opšti interes i zajednički ciljevi društveni...⁶⁴⁾ U toku rada skupštine zeničke podružnice HRS-a ispoljila se suština pozicije HRS-a. Gosti iz Zagreba nedvosmisleno su odredili mjesto i ulogu HRS-a, odnosno ulogu HSS.⁶⁵⁾ Aktivnost HRS-a koji je za izbore radničkih povjerenika sproveo »najživlju organizaciju... sve-srdno je potpomogla bivša HSS«. Proglas biračima sadržavao je dva izuzetno značajna momenta: prvo, ukazivalo se na spregu HSS — HRS i HNP. Ako pomenutu relaciju »HSS-HRS« promatramo kroz tvrdnju da je »Hrvatski opšti narodni pokret pored brige za zemljoradnike uvek posvećivao najveću pažnju radniku kao najvećem patniku (bedniku) uz brata zemljoradnika«, dobićemo jednostavno onu karakterističnu predodžbu o metodi i cilju djelatnosti svakog od spomenutih činilaca tadanjih zbivanja koja nas interesiraju: »brige« za uvažavanje i jednog i drugog prevažnog pola socijalne stvarnosti. Isključivost prema kojoj »ko od Hrvata ne glasa za liste HRS-a taj se je sam isključio iz opšteg pokreta hrvatskog naroda...⁶⁶⁾ praktično je značila da izvan HRS-a, kome je patron HSS, a koju u pokretu vodi dr Maček — nema druge osnove za okupljanje!

Primjeri kontakta HRS-a s nekim drugim savezima su rijetki. Zabilježeni su slučajevi saradnje HRS-a s jednim savezom iz grupacije nacionalnih sindikata — Jugoslovenskim nacionalnim radničkim sindikatom (JNRS).⁶⁷⁾ Iako neuspješni, ovi pregovori su primjer saradnje dva saveza kojim je zajedničko bilo jedino — suprotnost u odnosu na radničke organizacije utemeljene na internacionalnoj osnovi.

Naspram navedenog slučaja saradnje zabilježeni su i primjeri »raskida vjernosti«. Iako je slučaj saradnje HRS-a sa JUGORAS-om, marta 1937, u Zenici, epizodan, nakon dvije godine, u istom regionu (Podbrežje — Zenica), u znatno promijenjenoj situaciji, vodeće ličnosti HSS u BiH, agitujući za HRS, pozivali su istovremeno radnike da stupe u HRS i »... da istupe iz Jugorasa na čijem čelu je najbogatiji čovek Predsednik Vlade g. dr Stojadinović«.⁶⁸⁾

HRS je bio u ofanzivi prema svima :i onima »s desna« — s kojima je ostvarivao kakvu-takvu saradnju, a i onima »s lijeva« — tradicionalnim suparnicima. Opredjeljenje za taktiku okupljanja rad-

⁶⁴⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov, 1680 (F/6); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 3. 5. 1938.

⁶⁵⁾ Delegat Treppo se negativno odredio prema URS-u, a eksponent HSS — Paukola je pozivao radnike u HRS uz obrazloženje »da ne smije biti nijedan radnik Mačekovac koji nije začlanjen u savez...« Ib., Pov DZ, 1604 (F/2); Sresko načelstvo u Zenici — KBUDB od 25. 4. 1938.

⁶⁶⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov DZ, 1893 (F/1); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 16. 5. 1937.

⁶⁷⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov DZ., 1239; Ispostava sreza žepačkog — MUP od 29. 3. 1938.

⁶⁸⁾ Ib., 2553 (F/52); DŽP — KBUDB od 26. 6. 1938.

nika bez obzira na vjersko-nacionalnu pripadnost, ali isključivo pod patronatom HSS i vodstvom dr Mačeka, kao da je pojačavalo potrebu distanciranja od klasno i revolucionarno organiziranih dijelova radništva Jugoslavije, odnosno Bosne i Hercegovine. Na osnivačkoj skupštini HRS-a u Travniku (7. avgusta) govoreno je »protiv marksističkog socializma«, a priutni su se pozivali »da sa indignacijom odbijaju svaki pokušaj antidržavnih elemenata (ergo — komunisti — m. o.) da se uvuku u njegove redove.«⁶⁹⁾

»Ofanziva« se u nekim mjestima Bosne ispoljavala u održavanju skupština. Značaj skupova i istupa aktivista HSS i HRS-a potenciran je sve težim ekonomskim statusom većine radništva. Ponajvažniji uzrok takvog stanja krio se u »nestalnosti cena životnih namirnica« koje se »u zadnje vrijeme rapidno povisuju...«. Ugroženi egzistencijalni minimum, koji je zbog finansijskih tereta sve teže bilo podnositi, nastojalo se poboljšati sklapanjem povoljnijih kolektivnih ugovora.⁷⁰⁾

I pored negativnog određenja vodstva HRS-a prema instituciji štrajka, posezalo se za njihovim organizovanjem.⁷¹⁾

Sprega HSS — HRS-a — HNP došla je do punog izražaja uoči posljednjih parlamentarnih izbora u Kraljevini. Na konferencijama koje se u toku predizbornih aktivnosti održavane potvrđivalo se ono što je u godinama nakon obnove organizacija HNP-a zagovaralo vodstvo HSS: na programskim osnovama, pod okriljem njenog vodstva, osobno Mačeka, okupiti sve što »hrvatski misli, osjeća i djeluje«. Rezultati ostvareni u tri do četiri godine djelovanja svih organizacija HNP-a za vodeće ljude i HSS i pokreta bili su dovoljan razlog da se sve češće govorilo o već ostvarenoj simbiozi dijelova i cjeline. Osjećalo se to i u tekućoj političkoj praksi. Na konferenciji radnika Sarajlija i sezonaca dr Zdravko Šutej je naglasio »da su i radnici dio hrvatskog narodnog pokreta i da treba svi da glasaju za listu dr Mačeka.«⁷²⁾

U predizbornim aktivnostima HSS je i dalje bila osnovni pokretač HRS-ovih aktivnosti. U Kreki (28. novembra), pred članovima

⁶⁹⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov DZ, 3181; Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 8. 8. 1938. Kratku, uopštenu, a tačnu ocjenu suštine politike HSS i HNP dao je Tito pišući *O političkoj situaciji, sljedeće*: »U Jugoslaviji ima preko milion radnika. Ali radništvo još nije postalo politički faktor od većeg značaja... radničke partije još nisu u stanju da dadu podstrek organizovanju i ujedinjenju snažnih rezervi antifašističkih snaga u zemlji... Vodstvo HNP sa Mačekom na čelu sprovodi taktiku 'političke izolacije' čime ovaj široki i moćni demokratski pokret primorava da se svede na uske okvire 'čisto hrvatskih interesa'« — Tito, *Sabrana djela*, tom IV, str. 73.

⁷⁰⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov, 2883 (F/21); Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 1. 8. 1938.

⁷¹⁾ *Ib.*, 2883 (F/11); Sresko načelstvo u Tuzli — KBUDB od 5. 8. 1938.

⁷²⁾ *Jugoslovenski list*, 263,2 od 8. 11. 1938.

HRS-a govoreno je o programu HSS, »o važnosti seljačko-radničkog problema« i objašnjena predizborna situacija.⁷³⁾

Konferencija HSS u Zgošći (srez visočki) nije odobrena, jer se istovremeno održavala konferencija JNS. Na temelju podataka koji se odnose na ovaj skup mogu da se izvuku vrlo interesantni zaključci za HRS, HSS i HNP u cjelini. Đuro Vasilj, dugogodišnji aktivista HSS, u svojstvu člana uprave HRS-a održao je govor koji je »uglavnom bio upravljen radnicima«. Prisutnim je »isporučio... nalog Saveza, da svi glasaju za listu Dra Mačeka...«⁷⁴⁾

Intenzitet djelatnosti HRS-ovog vodstva na tlu BiH, delegata za Bosnu, podružnica, odbora, radničkih povjerenika i članstva ovisio je od niza političkih i ekonomskih faktora. Iako je u aktivnostima svih tih činilaca bila dosta prisutna briga za poboljšanje radnih i životnih uvjeta radnika, činilo se da, ipak, dominiraju pitanja i problemi s političkim predznakom. Na skupštini većeg broja podružnica HRS-a iz Bosne eksplicite je ocijenjeno da je on »samo jedno krilo HSS« koja će »pored izvojevane političke slobode hrvatskog naroda izvojevati i socijalnu pravdu, za sve radnike u Hrvatskoj domovini...«⁷⁵⁾

Nastojanja koja su ispoljavala vodstva stranke i saveza unutar pokreta, s ciljem da se prevazilazi vjersko-nacionalna osnova okupljanja, verbalna uvjeravanja o simultanom rješenju političkih i ekonomskih zahtjeva, odnosno nacionalnog i socijalnog problema, održavala su se na direktan način u »radničkoj politici« HSS. Najjasnije je to izbijalo u zahtjevu, »krilatice« da se »svi radnici moraju organizirati u HRS-u, jer drugih radničkih organizacija neće biti«⁷⁶⁾

Nasljednici S. Radića dosljedno su nastavljali s odbacivanjem i pomisli na saradnju sa KPJ.⁷⁷⁾ Ta strategijska odbojnost radala je u vrijeme naglašenih napora KPJ sa saradnjom svih naprednih, demokratskih, antifašistički orijentisanih snaga, dakle, u vrijeme ekspanzije HRS-a, novu taktičku varijantu. Dosljedni u negiranju klasnog faktora, djelatnici HNP-a bili su takvi i u pogledu odnosa prema svemu ostalom što nije imalo obilježje nacionalnog. Padom Sto-

⁷³⁾ Ib., 284,3 od 2. XII 1938.

⁷⁴⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., D. Z. 236 (F/5); Načelstvo sreza visočkog — KBUDB od 30. 11. 1938.

⁷⁵⁾ Ib., 4832 (F/1); Uprava policije u Sarajevu — KBUDB od 2. 12. 1939.

⁷⁶⁾ *Glas sindikalno organizovanih radnika*; br. 10/1939 od 9. lipnja str. 1; Ib., Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941*, str. 422.

⁷⁷⁾ Dr Ivan Mužić u svojoj najnovijoj knjizi *Stjepan Radić u Krajevini SHS* istakao je da S. Radić u svojoj izvanredno raznolikoj političkoj taktici nije se nikad sporazumijevao s komunističkom partijom u zemlji, zbog međusobnih razmimoilaženja u ideološkim i nacionalnim shvaćanjima«, str. 287.

jadinovićeve vlade (5. februara 1939) zabilježena je pojačana ofanziva HRS-a prema URSS-ovcima, ergo KPJ. Deviza da onim radnicima koji slijede vođu, dr Mačeka i HSS, mimo HRS-a nema organiziranja, praktično je značila da ova organizacija, što indirektno, što direktno, obavlja djelatnost koja je imala za posljedicu razbijanja napora KPJ i »njene politike izgradnje i učvršćenja jedinstvenog radničkog pokreta kao osnovne poluge u borbi za demokratiju, nacionalnu ravnopravnost, mir i odbranu integriteta i nezavisnosti zemlje«. ⁷⁸⁾ Antimarksističko opredjeljenje i antikomunistički stav HRS-a je u ovo za sve, i HSS i KPJ i radničku klasu (»radništvo«), uostalom i narode Jugoslavije prelomno doba, branjen od strane vodstva HRS-a tvrdnjama da »marksističke — tj. URSS-ove, tj. KPJ, m. o. — organizacije ne sudjeluju u narodnoj borbi«. Ako se dojam da se tumačenja pojma naroda, narodnosti, nacije, nacionalnosti vodećih ljudi HRS-a i nisu podudarala s tumačenjima istih od strane marksisista shvati kao logična posljedica ideoloških razlika između HSS i KPJ, HRS-a ili URSS-a, onda je stav da HRS s marksističkim organizacijama »neće jedinstvenih akcija, pa makar one išle ukorist hrvatskog radništva« bio ne samo nelogičan, nego, čak, štaviše, apsurdan. ⁷⁹⁾ Rješenje »enigme«, ako je uopšte i bilo, nalazilo se u nepodudarnosti uskosti HRS-ove platforme (koja je dosegala samo »hrvatske« okvire) i širine programa KPJ koji je simbiotičkim prilazom (klasno-nacionalnim) prevazilazio i te HRS-ove, a i svoje ranije (iz dvadesetih i početka tridesetih godina) vizije rješenja nacionalnog pitanja. Ako se pođe od temeljnih opredjeljenja HRS-a ⁸⁰⁾ i slijedi nit »radničke« ideologije HSS, ⁸¹⁾ neminovno se dolazi do zaključka da je tako utemeljena politika HSS prema radničkoj klasi uopšte, pa i na prostoru BiH, praktično vodila cijepanju radničkog pokreta. Shodno strategiji i taktici HSS, u cjeli-

⁷⁸⁾ Redžić, o. c., str. 130.

⁷⁹⁾ Kao 76, br. 14/1939 od 7. srpnja 1939, str. 3 (»Tko je za jedinstvo radničkog pokreta...«).

⁸⁰⁾ Sredinom 1936. na stranicama HRS-ovog organa *Hrvatskog radnika* apodiktički se navodi da Savez ne »može opravdati bilo kakvu suradnju sa marksistima, pa makar se ova suradnja pokrivala najzvučnijim frazama taktike...« Svi koji su suprotno mislili ili radili, prema ovom stavu »ili... dovoljno ne poznaju ideologiju HRS-a, odnosno marksisista u Hrvatskoj ili je njihova namjera svjesno upućena protiv hrvatskog radništva« — U broju od 1. lipnja 1939.

⁸¹⁾ Antikomunistička orijentacija prelazila je vremenom od načela na neposrednu propagandu. Primjera radi, delegat hrvatskih željezničara osvrćući se (1. 12. 1939) na »radničku« ideologiju HSS, bratstvo Srba i Hrvata govorio je protiv komunizma, naglašavajući da je komunizam »zlo i stranog i nenarodnog porekla i tuđe hrvatskoj duši i napokon u životu neostvariv. Samo neprijatelji i izdajice hrvatskog naroda mogu biti sljedbenici ove otrovne ideje, a pravi Hrvati, radnici treba da budu pristalice H. R. S. jer ovaj savez kao sastavni deo HSS sa uspehom doneće u hrvatskoj domovini i socijalnu pravicu...« — ABiH KBUDB 1939 /Pov D. Z., 4832; Uprava policije u Sarajevu — KBUDB od 2. 12. 1939.

ni gledano, »sporazum« koji je tek trebalo sklapati implicite je podrazumijevao diobu ovih teritorija i njenih naroda.

Prvi čovjek HRS-a, Alojz Pečnik, na inicijativu Mačeka došao je sredinom marta 1939. u Bosnu da bi se lično uvjerio o stanju i prilikama radnika. Opšti utisak koji je stekao navodio je na jedinstven zaključak da je stanje dezolatno. Rudari »Montanike« su, po njemu, »svemu pre ličili samo ne ljudima«. Što je do toga uopšte došlo razlog »leži velikim delom na nama samima«. Prave uzroke takvog položaja radnika Pečnik je vidio u činjenici da radnici nisu »organizovani u jedan HRS«. Po njemu je »krivica« bila i do URSS-a, jer je »dozvolio da se radnička nadnica sroza na dva dinara po satu«. Izlaz iz tog stanja vidio je ne samo u okupljanju radnika u HRS, »koji uvek može da dobije potporu čitavog hrvatskog naroda«, nego u nerazlučivoj vezi HRS-a i HSS. Aktuelizirana je teza da »između nas — HRS-a m. o. — i HSS nesme da bude razlike«, te odskora prisutan kurs socijalnom planu.⁸²⁾

U vezi s Pečnikovom turnejom uočljive su dvije pojave, posebno zanimljive u kontekstu praćenja djelatnosti HRS-a, HSS i HNP-a. Prvi put se moglo čuti zapažanje da su »političke prilike u Evropi vrlo nesnošljive«, a ukazivalo se i na proces »proletarizacije seljaštva«. Simptomatično za ljude iz HRS-ove centrale bilo je stavljanje znaka jednakosti između »marksističkih« i »fašističkih organizacija«.⁸³⁾ Pogoršanje opštih prilika u Jugoslaviji i Evropi bio je povod ličnostima od uticaja u HRS-u da upozore da se ne nasjeda »uticajima Marksista«, a u slučaju potrebe »treba svi složno da je branimo«.⁸⁴⁾ Pozivi za intenzivnije okupljanje radnika u redove HRS-a ovaj put bili su dodatno motivirani spoznajom slabog rada u 1938. godini, koji je bio »vrlo mršav«. I ne želeći, Pečnik je posegnuo za faktorom klasnih razlika. Morao je konstatirati da su »gospoda predstavnici kapitala složni bez razlike na vjeru, a mi radnici vodimo među sobom razliku između Srba, Hrvata i Muslimana...« Okupljanje i sloga radnika postajali su imperativ izlaza iz situacije. Ali, dok su »poslodavci« ispoljili slogu na djelu, vođe HRS-a (Pečnik, Bajcer i dr.) bili su za slogu, ali onu po receptu HSS: svi u HRS koji »nije sam iza njega stoji HSS zajedno sa njenim predsjednikom Dr Mačekom«.⁸⁵⁾

⁸²⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., DZ., 1200 (F/4); Načelstvo sreza zeničkog KBUDB od 20. 3. 1939. Radnici svih »vjera bez razlike treba da »ujedine se u HSS jer on radi za sve« — Srbe, Hrvate i Muslimane. ABiH KBUDB 1939/Pov. D.Z., 1200 (F/4); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 20. 3. 1939.

⁸³⁾ I. Bajcer se »oborio« i na jedne i na druge tvrdeći da »im je sav rad u tome da obezbijede svoje lične interese i masne položaje po honorarima...« — *Jugoslavenski list* 70,3 od 23. 3. 1939.

⁸⁴⁾ U Docu kod Lašve: ABiH KBUDB 1939/Pov. DZ. 1226 (F/1); Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 21. 3. 1939.

⁸⁵⁾ Ib., 1239 (Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 22. 3. 1939.).

Iako skupštine nisu, in ultima linea, predstavljale dokaz aktivnosti, ne može ih se zaobilaziti kada pratimo djelatnost organizacije ili pokreta u cjelini. No, same za sebe dosta toga odslikavaju. Do sazivanja nekih od njih dolazilo je ne samo inicijativom »odozgo«, nego i poticajem sa terena, »po pozivu radništva«.

Trendu još pomirljivijeg od već pomirljivog djelovanja svih onih koji su psihološki ili praktično bili vezani za HNP doprinijela je opšta vanjska, a još više unutarnja situacija. I dalje okupljeni, kako se i zvanično najčešće navodilo u »bivšoj« HSS usljed »neizvesne spoljne situacije« i naglašenih napora oko priprema »sporazuma« mnogi iz tih redova su otvoreno pokazivali »želju za iskrenu saradnju sa braćom Srbima i za konsolidovanje unutrašnjih prilika u zemlji«. S obzirom na to opšte slično stanje u svim građanskim sredinama (ne samo na području Zenice, na koje se odnosi naredna ocjena), uočljiv je bio »opšti pokret za zbliženje svih političkih grupa i snaga, a naročito za zbliženje sa pristalicama bivše HSS...«⁸⁶⁾

Nakon sklapanja sporazuma Cvetković—Maček (26. avgusta 1939), odnosno formiranja Banovine Hrvatske, rad HRS-a se odvijao u znatno izmijenjenim uslovima. Promjene mjesta, odnosno položaja i HSS i HRS-a nastale su kao posljedica novog pravnog, političkog i ekonomskog statusa Hrvatske.⁸⁷⁾ Na tlu BiH ponajprije se to osjetilo u mjestima onih pet srezova Bosne koji su ušli u sastav Banovine Hrvatske (Gradačac, Derventa, Bugojno, Fojnica i Travnik). Uloga HRS-a je kvalitativno promijenjena. Od opozicionog postaje vladajući, jer napuštajući (kao i HSS) tu poziciju postaje »čimbenik« vlasti.

Na širem planu, s proljeća 1939, zapažalo se da su od strane raznih radničkih organizacija različitih ideoloških opredjeljenja »retirana i pitanja koja spadaju u domen politike«. Važno je to naglasiti, »jer od ishoda izbora za radničke poverenike zavisi (o je) i uspeh političke stranke odnosno grupacije kojoj pripadaju pojedine radničke organizacije«⁸⁸⁾ (Jugoras, Savez rudarskih radnika, HRS).

HRS je u izborima za radničke poverenike postavljao liste, po pravilu, u svim mjestima gdje su postojale njegove podružnice. Rezultati po HRS-u bili su različiti, a ovisili su od, npr. njegovih pozicija u dotičnom mjestu, ali i od odziva radnika drugačijeg vjersko-nacionalnog opredjeljenja. Na izborima koji su obavljani maja 1939. u preduzeću »Našička« u Zavidovićima HRS je imao 5, a URSS

⁸⁶⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., 2091 (F/81); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 1. 4. 1939.

⁸⁷⁾ Dr Ljubo Boban, Sporazum Cvetković—Maček. Beograd, Institut društvenih nauka, Odjeljenje za istorijske nauke, 1965, 435 str.

⁸⁸⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., 2091 (F/81); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 1. 4. 1939.

3 povjerenika,⁸⁹⁾ a u Brezi je odnos bio obrnut.⁹⁰⁾ Da li zbog tradicionalno jakog uporišta kakvo je bilo Turbe, da li zato što je izborima rukovodio njegov, inače agilni potpredsjednik, ili što su, pak, »pored katolika skoro svi pravoslavni radnici glasali za HRS«, ova organizacija je i pored združenog istupa organizacije željezničara i URSS-a dobila čak deset povjerenika, JUGORAS 4, a URSS 2.⁹¹⁾ Boreći se za okupljanje najprije samo hrvatskih, a zatim uključujući, što prevladavanjem uske vjersko-nacionalne osnove, što njihovim opredjeljenjem — inovjerne (pravoslavne) pripadnike i one drugih nazora, HRS je jačao svoje pozicije i pozicije HNP-a, ali je slabio snage koje su stremile ka jedinstvenijem organiziranju radnika, one koje su klasnim pristupom prevazilazile uže, vjersko-nacionalne okvire okupljanja.

Sprega faktora ekonomske i političke prirode bila je u djelatnosti sindikalnih organizacija ne samo imanentno prisutna, nego i veoma naglašena. Liberalizacijom političkog života u Kraljevni, intenzivnijom aktivnošću sve manje »bivših« političkih stranaka i politički momenti u djelatnosti sindikalnih organizacija bivali su sve prisutniji. Praćenje djelatnosti HRS-a, koja se i dalje odvijala pod patronatom HSS, a u funkciji HNP-a, na svaki način to potvrđuje. U ovom periodu uloga nacionalnih radničkih sindikalnih organizacija⁹²⁾ postajala je toliko evidentna da su je zvanični organi vlasti posebno uvažavali i isticali. U radničkoj Zenici režim je velike nade polagao u »nacionalne radničke organizacije« — HRS i JNS, »koji su najvažnija brana protiv komunizma«. Vlastima je itekako bilo stalo da u njima — ergo, u HRS-u — ne izgubi »svoje korisne saradnike«, jer je od što većih suprotnosti nacionalnih i internacionalno orijentisanih i organiziranih radničkih sredina zavisio i nivo uticaja među radništvom.⁹³⁾

Ono što se u periodu nakon Sporazuma primjećivalo u nekim sredinama (npr. pominjanoj zeničkoj) jesu promjene u odnosima dojučerašnjih partnera ili suparnika. Kao dodatni faktor promjena funigirali su kako međunarodni događaji (početak drugog svjetskog rata), tako i znatno, nagore, izmijenjeni uslovi privređivanja i života uopšte.⁹⁴⁾

⁸⁹⁾ *Jugoslavenski list*, 110,4 od 11. 5. 1939.

⁹⁰⁾ HRS je dobio 121 glas (dva povjerenika), a URS 561 glas (dvanaest povjerenika) — *Glas sindikalno organizovanih radnika* br. 8/1939, ili *Jugoslavenski list*, 116,4 od 18. 5. 1939.

⁹¹⁾ *Jugoslavenski list*, br. 115 od 17. 5. 1939.

⁹²⁾ O osobenostima okupljanja radnika samo jedne nacionalnosti vidi u knjizi dr Hadžirovića, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941*, str. 44 i dalje.

⁹³⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., 5880 (F/82).

radničke nadnice osatle iste. Zbog toga radnik mora za tu razliku da manje kupuje, iako su mu potrebe iste...« — ABiH KBUDB 1939/Pov.,

⁹⁴⁾ »Živežne namirnice poskočile su, cijene se i dalje dižu, dok su DZ., 4251 (Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 23. 10. 1939.

Poskupljivanje svih životnih potreba, koje je »najjače pogodilo radništvo«, do usijanja je aktueliziralo zahtjeve za zaštitu egzistencijalnih uslova života. Sindikalne organizacije radnika, pa i HRS, iznalazile su nove putove i načine da povise nadnice, odnosno plate. Delegati većeg broja podružnica HRS-a u Sarajevu (30. novembra i 1. decembra), raspravljajući »o životnim interesima celokupnog radničkog staleža«, posebno onih krajeva Bosne i Hercegovine koji nisu ušli u sastav Banovine, odlučili su da pozovu »kraljevsku vladu da »odmah pristupi povišenju dosadašnjih nadnica i plaća u srazmjeru nastale skupoće«. Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja također se pozivao da »odmah donese potrebne mjere i odredbe koje će regulisati pitanje plaća«. Imperativni su bili zahtjevi za radikalnim izmjenama sastava i rada radničkih socijalnih ustanova. Od kraljevske vlade se, dalje, tražilo da »odmah pristupi izradi jednog potpuno demokratskog izbornog reda za sve radnike«. U stilu naprijed pomenutih zahtjeva da se sve preduzme »odmah« i novi izborni red je trebalo uraditi na način da bi se najhitnije mogli da provedu izbori. Ostali su bili sročeni kao informacija Središnjici HRS-a u Zagrebu, koja se, takođe, pozivala da »odmah dostavi svoje zaključke nadležnim faktorima i najenergičnije traži da se svim ovim životnim potrebama radništva »odmah udovolji.«⁹⁵⁾ Spac. T. I.).

Mada se »radnička pitanja« u djelatnosti i HSS i HRS-a pokušavaju da rješavaju na nešto drugačiji način još se, po mijenju delegata HRS-ovih podružnica, u Bosni osjećaju posljedice dojučer vladajućih političkih privrednih faktora. Hrvatski radnici su »zastupavljeni i protetivani u Jugočeliku, Jugocelulozi, Šipadu...«. Zastupajući isključivo interese hrvatskih radnika, oni su konstatalirali da se ti radnici »u nekim hrvatskim preduzećima (sic!) napose onima koja stoje po kompetencijom Ministra vojske i mornarice uopće ne nameštaju...«⁹⁶⁾ Od kompetentnih na vrhu, i svojem, kod Središnjice i kod raznih ministarstava zahtjevalo se urgentno (»odmah«) udovoljenje zahtjevima za poboljšanje životnih potreba. Dok je promijenjena pozicija u odnosu na vlast tek trebalo da potvrdi svoje prednosti ili mane u pogledu zadovoljenja interesa i potreba radnika, mehanizam unutrašnje organizacije i odnosa djelovao je po, takoreći, nepromijenjenim uslovima. Na primjer, suština odnosa HSS i HRS-a, po nekim primjerima iz Bosne, nije se ni za jotu promijenila. Kao i dotad, brojne skupštine, i ona u Brezi (decembar 1939) bile su zajedničke. »Scenarij« je bio isti, samo je tajnik kotarske organizacije iz Sarajeva bio u prilici da govoreći o Sporazumu izručiti »pozdrave od hrvatskih bosansko hercegovačkih ministara«. Izbor odbora je više no išta drugo ukazivao na neprevaziđenu simbiozu

⁹⁵⁾ ABiH KBUDB 1940/Pov. 4832 (F/2); Vid. *Jugoslavenski list* 287,7 od 3. 12. 1939.

⁹⁶⁾ Kao bilj.

HSS i HRS-a: sve vodeće ličnosti nove uprave HRS-a bile su, istovremeno, istaknuti funkcioneri uprave HSS-a.⁹⁷⁾

Bez obzira na važne političke događaje i teritorijalne izmjene, težak ekonomski položaj radnika ostajao je nepromijenjen. Kako na početku, tako i na kraju 1939. u svim sredinama, na svim skupovima stalna deviza bila je: »Više rada, veća zarada, više kruha«. Taj nepromjenjivi dio radničkih zahtjeva ponavljan je i krajem 1939. godine, nakon »istorijskih« promjena u uređenju zemlje, položaju HRS-a i sl. Vlada je pozivana da »odmah pristupi povišenju dosadašnjih nadnica i plaća u srazmjeru nastale skupoće«.⁹⁸⁾ Očito da stvarnost nije mogla biti bitno drugačija nakon pukih apelâ, pozivâ, zahtjevâ za promjenom postojećeg sve teže podnošljivog stanja uslova života i rada.

SKUPŠTINE održavane u prvom kvartalu 1940. svojevrsno su ogledalo HRS-ove aktivnosti na bosanskim prostorima. Delegati iz Zagreba ili Sarajeva bili su redovno prisutni, što je samo potvrđivalo karakter veza po vertikali (centralna-baza). Angažman dr Martinovića, inače agilnog aktiviste HNP-a iz Sarajeva, izazvao je kod nekih dileme: da li se radi o sastanku HRS-a ili HSS?⁹⁹⁾ Dugogodišnja sprema između HSS i HRS-a, kako po vertikali, ali i po horizontali, nije inicirana samo ka dole, prema podružnicama, nego je zagovarana i među samim članstvom. Zabilježene su, istina ne tako česte, akcije s naglašenom tendencijom da radnici učlanjenjem u HRS »pomognu HSS«.¹⁰⁰⁾

Dostignuti stepen organiziranosti i ugrađenosti HRS-a u HNP u cjelini pobuđivao je povremeno, već početkom 1940. neke ličnosti iz njegovih redova da poznatim stavovima dodaju još poneko objašnjenje o ideologiji pokreta, odnosima seljaka i radnika, ulozi HSS ili HRS-a. Jedna od prvih ličnosti HSS i HNP, dr Krnjević, ponavljao je: »Mi nećemo klasnu borbu«, pozivajući se na S. Radića koji, po njemu, nije »propovjeda... rat protiv neseljaka i nije pošao putem ostalih agrarnih pokreta«. »Grijeħ« tih pokreta bio je, po Krnjeviću, što su »nastavili klasnu borbu koju je počeo marksizam«. Pošto je za njega »agrarizam marksizam prerušen među seljake«, on kao i »marksizam znači rat svih protiv svijeta«. Etika hrvatskog sela, zaključuje Krnjević, ne dozvoljava da tu »zastavu koja je donijela mno-

⁹⁷⁾ Novoizabrani predsjednik HRS-a Božo Božić bio je potpredsjednik uprave HSS, potpredsjednik Pero Šikić vršio je dužnost blagajnika, HSS, tajnik Pero Alaupović bio je odbornik HSS, a odbornik u HRS-u Drago Avgustinović vršio je u HSS tajničku dužnost. *Jugoslavenski list* 303,3 od 22. 12. 1939.

⁹⁸⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., DZ., 4832.

⁹⁹⁾ Iz ispostave sreza višočkog u Varešu nastojali su da razveju sumnje oko tog skupa tvrdeći, nakon dopisa *Jugoslavenskog lista* (br. 16 od 20. januara 1940), da se »ne radi o skupštini HSS, već isključivo o organizaciji HRS-a.

¹⁰⁰⁾ Tajnik mjesne organizacije HSS u Sarajevu dr Milan Martinović na konferenciji opštinskih i štedioničkih namještenika članova HRS-a u Sarajevu — februar 1940. — *Jugoslavenski list*, 43,2 od 21. 2. 1940.

go nesreće narodima« ponese i hrvatski narod.¹⁰¹⁾ Kratko, da se ne kaže simplificirano: nacionalno je dominiralo nad klasnim i socijalnim aspektom pojavnosti i djelatnosti.

Položaj radnika se u novim uslovima djelovanja HRS-a nije promijenio nabolje. Neke ocjene o njihovom statusu u Banovini Hrvatskoj bile su porazne. Sekretar Radničke komore izjavio je u Sarajevu 6. marta 1940. »... da je ovaj položaj gori, nego ikad što je bio«. Takvo stanje u Središnjem okružnom uredu je posljedica »preuzimanja ovih institucija od strane pristalica HRS-a.«¹⁰²⁾

Izbori za radničke povjerenike u većini mjesta proticali su u znaku pobjede URSS-ovih lista, a HRS je imao najčešće prednost u odnosu na JUGORAS-ove kandidate.¹⁰³⁾ Bilo je slučajeva da je u nekim mjestima (Begov Han, Tuzla, Čapljinja) HRS imao ubjedljivu prednost nad svojim konkurentima.¹⁰⁴⁾

Više puta pominjani centralizirani način rada u organizacijama HNP-a, koji se ispoljava u stalnoj vezi (po vertikalni) nadređenih i podređenih instanci djelovanja, mogao bi da navede na zaključak da je u djelatnosti HRS-a vladala uniformnost. Djelatnost na terenu treba promatrati u ovisnosti od konkretne sredine. Kurs objedinjiva aktivista ispoljio se, npr. na godišnjoj skupštini HRS-a u Mostaru, januara 1940, opredjeljenjem da se u narednom periodu organiziraju radnici svih duvanskih stanica i fabrika u Hercegovini. Tome je trebalo, sa svoje strane, da doprinese i nova uprava, u »koju su ušli članovi svih sekcija rudara, monopolaca, općinara, građevinara i drugih.«¹⁰⁵⁾

Kolektivni ugovori, tj. njihove izmjene, dopune i sklapanja novih bili su od ranije u žiži aktivnosti HRS-ovih podružnica. Razbukavanje ratnih strahota u dijelu Evrope nije moglo da ne prođe bez negativnih efekata u Jugoslaviji, po radničku klasu posebno. Prije svega, to se odrazilo na najosjetljivijem planu — nadnicama i cijeni robe. Sve veći raskorak među njima (prve padaju, a druge rastu) direktno i posredno je uticao na pogoršanje opštih životnih uslova. Permanentno prisutno pitanje kolektivnih ugovora postajalo je, takoreći, akutnim. Cilj je bio, ako ne otkloniti uzroke, a ono bar ublažiti negativne posljedice.

Osim toga, na skupštinama je razmatran opšti porast skupoće, a s tim u vezi povećanje nadnica. U tom pogledu ispoljavalo se pravo šarenilo »rješenje«, što je, također, potvrda više opasnosti ge-

¹⁰¹⁾ Ib., 13,3 od 17. 1. 1940.

¹⁰²⁾ ABiH KBUDB 1940/Pov., DZ., 1287/Ib., Hronologija radničkog pokreta BiH do 1941, 584.

¹⁰³⁾ *Jugoslavenski list*, 11, str 4 od 14. 1. 1940; 27, str. 6 do 2. februara 1940.

¹⁰⁴⁾ ABiH KBUDB 1940/Pov., 2408; *Jugoslavenski list* 33,3 od 9. 2. 1940; Ib., 37 od 14. februara 1940.

¹⁰⁵⁾ *Jugoslavenski list* 9,3 od 12. 1. 1940.

neraliziranja, na kraju krajeva, spoznaje da ocjene i uvjeravanja o monolitnosti HNP-a i uniformnosti njegove radničke organizacije, HRS-a, nisu uvijek i svugdje mogle da budu i praktično potvrđene.

I dalje su ponajčešće korišteni oblik i način razrješavanja problema ove vrste bili pregovori radnika i firmi. Značajno je zamijetiti angažman istaknutih ljudi iz redova HSS — centrale i, naravno radničkih delegata.¹⁰⁶⁾ Aktualnost ove problematike imala je za posljedicu da je HRS vodio akcije tokom cijele godine i u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine.¹⁰⁷⁾ U aktivnostima za poboljšanje životnih uslova u nekim sredinama predstavnici HRS-a isticali su potpuno dijametralne zahtjeve što — takođe, potvrđuje tezu o različitom socijalnom statusu pojedinih sredina. Dok su na godišnjoj skupštini sarajevske podružnice, u prisustvu delegata viih podružnica s teritorije Bosne i Hercegovine, njeni učesnici tražili da se radništvu saobraćajnih ustanova pomogne »sa jednim skupinarskim doplatkom¹⁰⁸⁾, 300 radnika učesnika manifestacione skupštine HRS-a u Kreki je tražilo, između ostalog, »brisanje skupinarskog doplatka«, te povećanje plaće za 30%.¹⁰⁹⁾

Brojni podaci o djelatnosti HRS-a izaivaju utisak o njenoj dinamičnosti i raznovrsnosti. Pored onih već uobičajenih formi i načina promjene stanja radnika (ugovorima, npr.), bilo je i drugih koji se ne bi mogli svrstati pod karakteristične, ali ih treba zabilježiti. Misli se na slučajeve protesta, predstavlki ili pukih informativnih satanaka.¹¹⁰⁾

Ranijih godina nije bilo slučajeva da se u HRS-ovim sredinama operiralo podacima o intervencijama vladinih krugova u korist radnika, ili da se od vlasti nešto direktno traži. Pomnute promjene pozicija i HSS-a i HRS-a (nakon 26. avgusta 1939) među njihovim vodećim strukturama u BiH bile su razlog da se u aktivnosti HRS-ovaca osjećao i taj manir djelovanja. Među pristašama HRS-a od tada je šireno uvjerenje u disponiranost, moć i uticaj hrvatskih ministara, pa se očekivalo da će s te strane i na taj način biti štošta pozitivno riješeno.¹¹¹⁾ Bilo je slučajeva da su predstavnici HRS-a, koristeći poziciju »režimskog sindikata«, saobraćali s najvišim ins-

¹⁰⁶⁾ Ib., 25,4 str. 1 od 31. 1. 1940.

¹⁰⁷⁾ ABiH KBUDB 1940/Pov. 2408 (Tuzla); *Jugoslavenski list*, 220,3 od 17. 9. 1940; Ib., 252 od 24. 10. 1940. (Mostar).

¹⁰⁸⁾ Ib., 101,7 od 30. 4. 1940.

¹⁰⁹⁾ Ib., 105,4 od 5. 5. 1940.

¹¹⁰⁾ Vid. neke brojeve *Jugoslavenskog lista* 150,5 od 27. 6. 1940; br. 151,4 od 28. 6. 1940; 224,4 od 21. 9. 1940.

¹¹¹⁾ Dr Martinović je u Varešu, na skupštini HRS-a, obavijestio prisutne »da mu je poznato da Ministar finansija Dr Šutej priprema 'Uredbu o povišenju plata za radnike i niže službenike'« — ABiH KBUDB 1940/Pov., DZ., 817; Ispostava sreza visočkog u Varešu — KBUDB od 10. 2. 1940.

tancama vlasti direktno, pokušavajući i na taj način da riješe neka pitanja.¹¹²⁾ Iza ove aktivnosti stajao je i povećani broj podružnica.

Neke pojave na terenu možda bi se i mogle dovesti u vezu s promjenama koje su zadesile sindikalne organizacije, ali su objašnjenja za njih kompleksnija, npr. za pozadinu saradnje HRS-a i URSS-a. U pojedinim mjestima (Zenica), ubrzo nakon »sporazuma« ispoljena je spremnost klasnih sindikata na saradnju sa HRS-om. Nešto slično dešavalo se maja 1940. na području Mostara, kada je »postignut... konačan sporazum za zajedničko istupanje u pitanjima koja interesuju ove dvije grupe radnika.«¹¹³⁾ Neki od navedenih slučajeva mogli bi na prvi pogled da navedu na ocjenu da se na relaciji »HRS-URS«, bez obzira na smjer, dešavalo nešto, ako ne radikalno, a ono novo. Bez obzira na tu i tamo ispoljavané slučajeve saradnje, antikomunizam vodstva HSS-a, a sljedstveno tome i HRS-a, nije mogao, u krajnjoj liniji, praktično da bude prevaziđen. Iako bilježimo slučajeve saradnje, daleko su češći bili primjeri žestoke i bespoštodne konku-rentske borbe i to po pravilu ispoljavane od strane HRS-a. Ova organizacija HNP-a odbijala je »zajedničke akcije s URSSJ prilikom održavanja ankete o nadnicama ili prilikom donošenja raznih uredbi s područja socijalnog zakonodavstva.«¹¹⁴⁾

Apriorno negativno određenje HSS, HRS-a (HNP-a) prema KPJ, odnosno klasnim sindikatima, nije moglo da bude ublaženo povremenim, tu i tamo ispoljenim zajedničkim aktivnostima HRS-a i URS-a. Negativnim odnosom lijevo orijentiranih i revolucionarno nastrojenih krugova prema »sporazumu« postojeće suprotnosti samo su produbljavane. Razlozi tom trendu počivali su, takođe, i na odnosima nacionalno opredijeljenih (HSS) i separatistički organiziranih pristaša dr Pavelića — advokata, pošto među njima počesto nije respektirana dosta uočljiva distingvirajuća linija.¹¹⁵⁾

Naravno, ne samo zbog zahtjeva HRS-a da se zabrani rad URSS-ovih sindikata,¹¹⁶⁾ to se i zbilo 31. decembra 1940. HRS je i u prvim mjesecima 1941, kao i ranijih godina, nastavio s akcijama koje su imale za cilj očuvanje stečenih i osvajanje novih pozicija me-

¹¹²⁾ Predstavnici HRS-a iz Sarajeva učinili su posjet banu Mihalđiću radi uređenja socijalnih pitanja privatnih namještenika u drinskoj banovini — *Jugoslavenski list* 286,7 od 3. 12. 1940.

¹¹³⁾ *Ib.*, 107,4 od 8. 5. 1940.

¹¹⁴⁾ B. Janjatović, 268.

¹¹⁵⁾ U Travniku oktobra 1940, od lica evidentiranih kao »komunisti«, distribuirani su leafi »ljevičarske sadržine« koji su bili upereni protiv pristalica Pavelića i protiv politke HSS — Arhiv IHHP-a u Zagrebu II/1940, kutija 8., vid. Hronologija radničkog pokreta BiH do 1941, str. 598.

¹¹⁶⁾ Tokom 1939. i 1940. g. iz raznih HRS-ovih sredina — od podružnice do vodstva zahtjevala se zabrana djelovanja URSS-a — *Hrvatski radnik* od 14. 12. 1939.

du radništvom. Iako zabranjen, URSS je ostao glavni HRS-ov suparnik u izbornim borbama za radničke povjerenike.

Bez obzira na to što je HRS, slijedeći osnovnu liniju djelovanja HSS i HNP-a, sa svoje strane, već do sklapanja »sporazuma«, okupljanjem pretežno hrvatskih radnika doprinio organizacionom uobličavanju HNP-a, nastavio je u narednom periodu još upornije i nepomirljivije svoju djelatnost. Takvo opredjeljenje bilo je uvjetovano pozicijama što su ih stekle i imale klasno i revolucionarno opredijeljene snage u radničkom pokretu BiH. Pored svih progona, izabrani komunisti su, ulazeći odlučnije u sindikate, zauzimali vodeće pozicije.¹¹⁷⁾ Dostora, nalazeći se u sličnoj (opozicionoj) poziciji, HRS-ovci i komunisti su od suparnika postali otvoreni protivnici. Ideološko-političke razlike su se pretočile u suprotnosti koje nije bilo moguće prevladati. Dotad vođena politika HSS-a, HRS-a i HNP-a, utemeljena sa uskonacionalnim osnovama, opoziciono disponirana, zbog velikih promjena u evropskim (rat) i jugoslovenskim razmjerama (narasle klasne, socijalne suprotnosti, bitno promijenjena uloga KPJ), i sama poprimivši epiteze vladajućeg faktora (»vođa« i predsjednik Maček potpredsjednik vlade), sve brže je evoluirala od nacionalnog kursa ka nacionalističkom. Koliko je korak do onog nešto drugčijeg nacionalizma (separatističkog) bio kraći, toliko je do onog koji ih je udaljavao od klasno revolucionarnih postojao duži.

Tomislav Išek

»THE CROATIAN LABOUR UNION« — THE WORKING CLASS
TRADE UNION ORGANIZATION OF THE CROATIAN PEOPLE'S
MOVEMENT ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA 1935 — 1941

S u m m a r y

Since it had been established in the Twenties, the Croatian Labour Union (HRS) passed through several development stages until its latest renewal in 1935. Starting from his standpoint that the app-

¹¹⁷⁾ U izborima za radničke povjerenike januara i februara u više mjesta odnos kandidatskih lista je bio identičan: »Nezavisni« kojima su povjerenje davale pristase URSS-a imali su svugdje prednost u odnosima na HRS i JUGORAS: u zeničkoj željezari *Jugoslavenski list* 22,3 od 28. januara 1941; U vareškoj željezari — *Radnički tjednik. List za socijalna i ekonomska pitanja*. Zagreb br. 42 od 28. veljače 1941. U lukavačkom »Solvaju« lista »Radničkog jedinstva« (pod njom istupale pristase raspuštenog URSS-a) bila je ubjedljivo najjača. — *Ib.*, str. 3.

earance and the activity of the HRS ought to be observed in the closest correlation with the ideology, programme and activities of the Croatian Peasant Party (HSS), the author, in the introduction of his paper, informs a reader on the Party's founders' attitudes about the place and role of Labour and its relations to the peasantry. This correlation becomes especially important because the followers of the programme of Antun and Stjepan Radić (primarily Dr Vlatko Maček) based their endeavors exactly upon such visions. After the January 6 dictatorial regime had eased off, the new HSS leader saw the continuation of the non-realized party programme goals in the organizations of the informal Croatia People's Movement. The HRS was supposed to be one of its segments. Having consulted the already published historical results (Janjatović, Hadžirović, Redžić), the author follows the renewal of the old and the emergence of the new HRS organizations on the territory of Bosnia and Herzegovina in the period between 1936 — 1941. He does so from yet another perspective (which has been insufficiently recognized up to now) — organizing of the Croatian workers as a part of wider process of gathering all the Croats under the auspices of HSS, and with the ultimate goal — reaching an agreement with the »legitimate« representative of the Serbian people. The sources used, primarily the unpublished records material, motivated the paper to point out the national factor in the activity of this trade union organization. Its pronounced anticommunism came as a normal adherence to the distinct application of the HSS founders' convictions.

The Cvetković — Maček Agreement reached on August 26, 1939, changed the HSS nature because the party from the opposition became the ruling partner in government — although within the boundaries of the Banovina Croatia and the five districts from Bosnia and Herzegovina that been added to it. It also deeply influenced the already great differences between the HRS as the nationalistic trade union organization and the trade unions under the influence of the Communist Party of Yugoslavia which stressed out its class and internationalistic commitments.